

राजर्षी शाहू महाराज यांचे शिक्षण विषयक धोरण

प्रा. डॉ. संजय बाबुराव वाकळे

इतिहास विभाग प्रमुख

कला व विज्ञान महाविद्यालय चिंचोली, ता. कन्नड, जि. छत्रपती संभाजीनगर,

प्रस्तावना

छत्रपती शाहू महाराज म्हणजे आपल्या जनतेवर अपरिमित प्रेम करणारा आणि जनतेच्या कल्याणासाठी आयुष्य खर्ची घालवणारा दिलदार राजा. सर्वसामान्य माणसाला आधार वाटेल असा सत्ताधारी रंजल्या गांजलेल्या पीडितांचा आधारस्तंभ. शाहू महाराज ही सामाजिक समतेच्या तत्वाचे पुरस्कर्ते आणि न्यायशील राजे, त्यांची कारकीर्द म्हणजे न्याय आणि तत्त्वनिष्ठतेची समतावादी कारकीर्द होय. जगाच्या पाठीवर इतका समतावादी व न्यायी राजा क्वचितच कुठे झाला असेल. त्यांच्या जीवनकार्याची अवलोकन केल्यास त्यांच्या समतावादी भूमिकेचे महत्त्व प्रकाशाने जाणवते. हजारो वर्षे सांस्कृतिकच्या धार्मिक प्रेषदायक आवरणाखाली दडपल्या गेलेल्या शूद्र आणि पशुवत जीवन जगणाऱ्या असंख्य दलित जवानांना दिलासा देणारा त्यांना न्याय मिळवून देणारा व त्यांच्या उद्वाराचे कार्य करणारा राजा म्हणून छत्रपती शाहू महाराजांचे नाव घ्यावे लागेल. विसाव्या शतकात काळाची पावले ओळखून आपल्या कर्मभूमीत जातीय तास सामाजिक विषमता व अनिष्ट सनात निरुडी विरुद्ध क्रांती घडवून आणून नव समाज निर्मितीचे महान कार्य त्यांनी केले हे आपल्याला मान्य करावेच लागेल. राजर्षी शाहू महाराज हे सामाजिक न्याय आणि शिक्षणाचे खरे प्रणेते होते. कोल्हापूर संस्थानाचे अधिपती म्हणून त्यांनी शिक्षणाला समाजसुधारण्याचे प्रभावी साधन मानले. त्या काळात शिक्षण फक्त उच्चवर्णीय आणि श्रीमंत लोकांच्या मक्तेदारीत होते.

दलित, मागासवर्गीय आणि महिलांना शिक्षण मिळणे कठीण होते. ही सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी शाहू महाराजांनी शिक्षण क्षेत्रात क्रांती घडवली. त्यांनी 1917 मध्ये मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण लागू केले. तसेच, मागासवर्गीय, दलित आणि महिलांसाठी स्वतंत्र शाळा, वसतिगृहे आणि शिष्यवृत्ती योजना सुरू केल्या. त्यांनी शिक्षणाला जातीपातीच्या जोखडातून मुक्त केले आणि व्यावसायिक तसेच तांत्रिक शिक्षणालाही चालना दिली. त्यांचे शिक्षणविषयक धोरण फक्त

कोल्हापूरपुरते मर्यादित नव्हते, तर ते संपूर्ण भारतासाठी प्रेरणादायी ठरले. आज आपण ज्या आरक्षण व्यवस्थेचा, मोफत शिक्षणाच्या संधीचा आणि स्त्री शिक्षणाच्या चळवळीचा लाभ घेतो, त्याचा पाया शाहू महाराजांनीच घातला. शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजात समता आणि न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर प्रयत्न केले.

राजर्षी शाहू महाराजांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक समता आणि न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांच्या शिक्षणविषयक धोरणाचा अभ्यास करताना पुढील संशोधनात्मक उद्दिष्टे विचारात घेता येतात:

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. शाहू महाराजांच्या शिक्षणविषयक धोरणाचा इतिहास आणि पार्श्वभूमी समजून घेणे.
2. त्यांच्या शिक्षण धोरणाचे उद्देश आणि धोरणात्मक निर्णयांचे मूल्यमापन करणे.
3. त्यांच्या शिक्षण धोरणाचा समाजावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
4. शाहू महाराजांच्या धोरणाचा आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेशी तुलनात्मक अभ्यास करणे
5. शाहू महाराजांनी शिक्षणासाठी राबवलेल्या योजनांचे विश्लेषण करणे.

राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षणविषयक धोरणाचे प्रमुख मुद्दे

1. **शिक्षण सर्वांसाठी खुले करणे-** शाहू महाराजांनी शिक्षणाला जात, धर्म, लिंग आणि आर्थिक स्थिती यांच्या मर्यादांमधून मुक्त केले. त्यांनी उच्चवर्णीय लोकांसाठी मर्यादित असलेले शिक्षण मागासवर्गीय आणि दलितांसाठी खुले केले. शाळांमध्ये कोणत्याही जाती-धर्माचा भेदभाव न करता सर्व विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्याचे आदेश दिले. सामाजिक न्याय आणि समतेच्या विचाराने शिक्षणव्यवस्था विकसित केली. गरीब आणि मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी विशेष सवलती लागू केल्या.

2. **फत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण-** 1917 मध्ये कोल्हापूर संस्थानात शाहू महाराजांनी मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण लागू केले. सर्व विद्यार्थ्यांना शाळेत जाणे अनिवार्य करण्यात आले. शिक्षणाची भीती आणि अनास्था दूर करण्यासाठी पालकांमध्ये जनजागृती केली. गरीब कुटुंबांना मोफत पाठ्यपुस्तके, वस्त्रा आणि साहित्य देण्यात आले.
3. **दलित आणि मागासवर्गीयांसाठी विशेष शैक्षणिक धोरण-** तेव्हा शिक्षण ही उच्चवर्णीयांची मक्तेदारी होती. दलित आणि मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शिक्षण मिळू नये म्हणून समाजातील उच्चवर्णीय विरोध करत होते. हे लक्षात घेऊन शाहू महाराजांनी खालील उपाययोजना केल्या - दलित आणि मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र वसतिगृहे (Hostels) सुरू केली. शिक्षणासाठी आर्थिक मदत आणि शिष्यवृत्ती देण्यास सुरुवात केली. दलित विद्यार्थ्यांना शिकवण्यास नकार देणाऱ्या ब्राह्मण शिक्षकांची जागी सत्यशोधक समाजाचे शिक्षक नियुक्त केले. सर्व शिक्षणसंस्थांना आदेश दिले की, कोणत्याही विद्यार्थ्याला जातीच्या कारणाने प्रवेश नाकारू नये.
4. **स्त्री शिक्षणाला चालना-** शाहू महाराजांनी महिलांच्या शिक्षणाला विशेष महत्त्व दिले. त्यांचा विश्वास होता की "शिक्षित स्त्री म्हणजे संपूर्ण कुटुंब शिक्षित होते. "मुर्लीसाठी स्वतंत्र शाळा सुरू केल्या. विधवांसाठी शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली. समाजातील स्त्रिया पुढे आल्या पाहिजेत, यासाठी त्यांनी महिला शिक्षणाचे व्यापक समर्थन केले. त्यांच्या काळात कोल्हापूर संस्थानातील महिला साक्षरतेचे प्रमाण लक्षणीय वाढले.
5. **व्यवसायिक आणि तांत्रिक शिक्षणाला प्रोत्साहन-** फक्त पुस्तकी ज्ञान देण्याऐवजी त्यांनी मुलांना व्यावहारिक शिक्षण मिळावे यावर भर दिला. कारागिरी, शेती, लघुउद्योग, व्यापार आणि इतर तांत्रिक शिक्षणाची व्यवस्था केली. कुंभार, सुतार, लोहार आणि शेतकऱ्यांच्या मुलांना तांत्रिक शिक्षण देण्यासाठी खास शाळा सुरू केल्या. शिक्षणाच्या जोडीला स्वावलंबनासाठी आर्थिक मदत केली.
6. **शिक्षणातील जातीय भेदभाव नष्ट करणे.-** त्या काळी शिक्षण व्यवस्थेत जातीयता मोठ्या प्रमाणात होती. यावर मात करण्यासाठी त्यांनी काही ठोस उपाय

केले सर्व जातीतील विद्यार्थ्यांना समान वागणूक मिळावी म्हणून कडक नियम घातले. अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यास नकार देणाऱ्या संस्थांवर कारवाई केली. शाळांमध्ये दलित आणि उच्चवर्णीय विद्यार्थी एकाच बाकावर बसून शिकावेत, याची काळजी घेतली.

7. **शिक्षकासाठी सुधारणा आणि प्रोत्साहन योजना-** शिक्षकांना चांगली प्रतिक्रिया वेतनश्रेणी मिळावी, त्यांचे स्थान सन्माननीय व्हावे, यासाठी त्यांनी शिक्षकांच्या बाबतीत सुधारणा केल्या. शिक्षकांना नियमित वेतन मिळावे यासाठी खास निधी तयार केला. शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरू केले. जातीयतेच्या आधारावर शिक्षक निवड होऊ नये याची खबरदारी घेतली.
8. **शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक संस्था आणि योगदान-** शिक्षण प्रसारासाठी त्यांनी अनेक संस्था आणि योजना सुरू केल्या. 1) पटवर्धन हायस्कूल - उच्च शिक्षणासाठी स्थापन. 2) शाहू बोर्डिंग हाऊस - दलित आणि मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी. 3) सत्यशोधक समाज शाळा - समताधिष्ठित शिक्षणासाठी. 4) शेतकरी व कारागिरींसाठी विशेष शिक्षण केंद्रे. 5) वंचित वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती योजना.

राजर्षी शाहू महाराजांच्या शिक्षण धोरणाचा प्रभाव

1. शिक्षणातील सामाजिक समता: जातीभेद आणि उच्च-नीच भेद नष्ट करून सर्वांसाठी समान शिक्षण उपलब्ध झाले.
2. आरक्षण धोरणाचा पाया: शिक्षणात मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणाची संकल्पना पुढे विकसित झाली.
3. स्त्री शिक्षणाचा प्रसार: महिलांना शिक्षणाचा हक्क मिळाला.
4. तांत्रिक शिक्षणामुळे आर्थिक प्रगती: व्यावसायिक शिक्षणामुळे रोजगारसंधी वाढल्या.
5. संविधानिक प्रेरणा: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांवर शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक सुधारणा मोठ्या प्रमाणावर प्रभावी ठरल्या.

सारांश-

प्रस्तुत लेखाचा उद्देश राजर्षी शाहू महाराज यांच्या शैक्षणिक विचार व कार्याचा अभ्यास करणे हा होय. सामाजिक परिवर्तनाचे काम करणारे शाहू महाराज

भारतातील पहिले समाजसुधारक आहेत. शाहू महाराजांनी केलेल्या मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या कायद्यातील तरतुदींना आजच्या प्राथमिक शिक्षण पद्धतीमध्ये कार्यक्षमपणे रुजविणे गरजेचे आहे. वस्तीगृहाच्या निर्मितीतून शाहू महाराजांनी सर्व जाती धर्मातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली. गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी शाहू महाराजांनी शिक्षणाच्या मूल्यांची पेरणी केली. शाहू महाराजांनी स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन देऊन स्त्रियांच्या शिक्षणात प्रगती घडवून आणली. पुरोहिताच्या निकीकरणशाहीला लगाम घातला. तसेच सर्वाना मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणासाठी प्रयत्न केले. या सर्व बाबींचा अभ्यास प्रस्तुत लेखात करण्यात आला आहे.

निष्कर्ष

राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षणविषयक धोरण फक्त कोल्हापूर संस्थानापुरते मर्यादित नव्हते, तर ते संपूर्ण भारतासाठी प्रेरणादायी ठरले. त्यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक समतेचा पाया घातला. आज भारतात आरक्षण, मोफत शिक्षण आणि स्त्री शिक्षणाच्या चळवळीचा पाया शाहू महाराजांनी घातला

संदर्भग्रंथ

- ✦ गायकवाड, डॉ. भास्कर . छत्रपती शाहू महाराज आणि त्यांचे समाजकार्य. पुणे: सकाळ प्रकाशन.-1998
- ✦ कांबळे, वसंत.-शाहू महाराजांचे शिक्षण धोरण. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.2005
- ✦ जाधव, अरुण-. राजर्षी शाहू महाराज - शिक्षण आणि सामाजिक परिवर्तन. कोल्हापूर: शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.-2010
- ✦ पाटील, एस. बी. - शाहू महाराज आणि त्यांचे समाजसुधारक कार्य. कोल्हापूर: राजमाता प्रकाशन.-2015
- ✦ पवार जयसिंगराव (संपा) ,”राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ”
- ✦ कठारे अनिल,”फुले शाहू आंबेडकर” पुनम प्रकाशन, कंधार
- ✦ साळुंके पी. बी.1988, “राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ”